

**Монгол болон Хятадын домгийн “Нар харвасан тухай”
мотивын харьцуулсан судалгаа**

*Молор-Эрдэнийн СЭЦЭНТУНГАЛАГ**
Монгол Улс, Улаанбаатар,
Монгол Улсын Боловсролын Их Сургууль,
Нийгэм, хүмүүнлэгийн ухааны сургууль,
Утга зохиолын тэнхим
Email: 1378189499@qq.com,
<https://orcid.org/0009-0009-3011-837X>

Received:December 07, 2025 | **Accepted:**December 20, 2025 | **Published:** December 30, 2025

Хураангуй: Өгүүлэлд ертөнцөд олон нар мандсан болон нэгэн мэргэн харваач тэднийг ээлж дараалан устгасаар нэг нартай үлдсэн тухай домгийн мотивыг Монгол, Хятадын домгийг харьцуулах маягаар задлан шинжилсэн байна. Чингэхдээ нарыг харвасан тухай мотивыг Монгол Хятадын Хан үндэстний домгийн ижил ба ялгаатай талыг тодруулж, түүний хувьслын асуудлыг тодруулахыг зорьсон байна.

Олон нарыг нум сумаар харвасан тухай мотивын бүртгэл судалгаанд тулгуурлан дэлхийн олон үндэстэн угсаатанд олон нар зэрэг мандаж, түүнийг мэргэн харваач харвасан тухай мотив өргөн дэлгэр боловч Зүүн, Зүүн өмнөд Ази, Өмнөд Америкийн газар нутгийг хамарсан зураглал гарч байгааг өгүүлжээ. Судалгааны тоймоос харвал Монгол-Хятадын нарны домгийн энэхүү мотивыг харьцуулсан тухайлсан судалгаа байхгүй байгаа тул эхлүүлэх зорилго тавьжээ. Монгол болон Хятадын домогт олон нар мандахад, мэргэн харваач гарч ирж нэг нарыг нь үлдээн бусдыг харваж устгасан мотив үндсэндээ ижил боловч хоёр үндэстний домгийн сэтгэлгээ, соёлын орчиндоо өвөрмөц маягаар тус тусдаа уран сайхнаар боловсруулсан гэдгийг өгүүлсэн байна.

Түлхүүр үг: домог, харьцуулсан домог зүй, нарны мотив, Олон нар, Эрхий мэргэн

**Comparative Analysis of Mongolian and Chinese Myths of the
Shooter on the Sun**

* © М.Сэцэнтунгалаг, 2025

SI QIN TONG LA GA Molor-Erdene
Department of Literature, School of
Humanities and Social Sciences,
Mongolian National University of Education,
Ulaanbaatar, Mongolia

Abstract: This article analyzes, through a comparative examination of Mongolian and Chinese myths, the motif of multiple suns rising on the Earth and a skilled archer who shoots them one by one, leaving only a single sun. The article aims to compare the motif of the defeat of the sun in Mongolian and Chinese (Han) myths, identifying shared features and divergences while elucidating its historical development. The researcher concludes that the myth of victory over the scorching heat of the sun developed from a more general idea of an excessive number of suns, which is also found among many ethnic groups around the world, but it has been shown that this motif is particularly prevalent in the East, Southeast Asia and South America. A review of the research makes it clear that there are no comparative studies of these motifs in Mongolian-Chinese mythology. Therefore, the author sets himself the goal of initiating a comparative study on this topic. The Mongolian and Chinese mythological motifs of the sun archer are similar. However, both peoples have developed and refined their own unique ways of mythical thinking and cultural environment with artistic colours.

Keywords: myth, Mongolian and Chinese Mythology, comparative mythology, solar motif, motif of Many Suns, archer

Удиртгал

Шинжлэх ухаан хөгжиж нар бол одот ертөнц үүсгэсэн нэг төрлийн од манай нарны системийн гурав дахь нь бидний дэлхий гэдгийг ойлгодог болсон. Гэвч хүн төрөлхтний ухамсар бий болсон цаг үеэс, өнөөгийн бидний мэдэх одон орон судлалаас өмнө хүмүүс нарыг өөрийн гэсэн шинж чанар, өөрийн гэсэн нууцлаг, өөрийн гэсэн хүч чадалтай амьд биет гэж үздэг байв. Нарыг янз хүмүүс домогт дүрслэхдээ цаг хугацаа галав, гоо үзэсгэлэн, мөнх ба ертөнцийн мөнх бус байдал, гэрэл ба харанхуй, халуун ба хүйтний тухай далд ухамсар, дом ог зүй, гүн ухааны ойлголтой холбон өгүүлжээ.

Нартай холбоотой домгийн олон мотивын нэг нь олон нар гарч их халуун ган болсон тухай бөгөөд энэ мотивын тархалтыг авч үзвэл, ихэвчлэн Ази, Өмнөд Ази, Төв Америкийн Гондурас, Панам, Өмнөд Америкийн Андын нуруу гэсэн дүр зургийг харуулж байна. Бусад улс оронд байгаа боловч бидний хувьд, тэр бүхнийг дурдах нь гол сэдэв бус юм.

Олон нар гарсан тухай мотивыг гол тархалтаар авч үзвэл,

Хүснэгт 1. Олон нар гарсан тухай мотивын тархалт

Улс, орон, үндэстэн	Мотивын агуулга (Ю.Березкины аман зохиол, домог зүйн мотивын тархалт, газар нутгийн ангилал. Аналитик, онлайн бүртгэлийг хяналтын хэлбэрээр ашигласан болно)
Төвөд	Дэлхийн төгсгөл ирэхэд 6 нар гарч дэлхий дээрх бүх зүйлийг шагаана;

	<p>Йомфа дэлхийг бүхэлд нь гэрэлтүүлэхийн тулд 8 нар бүтээсэн ч аймшигт халуун болсон тул хулсан саваа босгож түүгээр сараа аварч өргөсөөрөө 7 нарыг хатгаж устган нэгийг чадсангүй;</p> <p>Тэнгэрт 4 нар гарсан тул хоёр нохойтой найман хүнийг тэнгэр өөд илгээж, гурван нарыг устгаж нэг нохойгоо 4 дэх нарыг сахиулан үлдээгээд буцахдаа эндэж нэг нохойтой нэг хүн дэлхийд ирсэн; Дэлгэрт хоёр нар ээлжлэн гэрэлтдэг байсан. Нэг хүн нэг нарыг устгасан;</p> <p>Тэнгэрт есөн нар байсан, Матум-Матта долоог нь устгаж, Нар, Сар хоёр Гималайн ард нуугдсан;</p> <p>Нар 9 хүүхэдтэй байсан. Хүмүүс могойгоор харвадаг том нум сум хийж харвасан... зэрэг ихэвчлэн 9 нар мандсан тухай мотив байна.</p>
Бирм орчим	<p>Тайчуудын хувьд 7 нар гарч их халуун болсон. Түүнээс Индра болон бага бурхад мөхөж ганц нар үлджээ;</p> <p>8 нар тэнгэрт гарахад бүх ус ширгэж, яст мэлхийний хуяг хагарсан тул тэнгэр өөд нисэж, По бурхнаас тусламж гуйжээ. По бурхан тахианд олон нарыг тоншихыг тушаасан боловч чадаагүй учир луу очиж (нэг нар үлдсэн);</p> <p>Өмнөд Юньнань: Gumiya бүтээгч бурхны хийснийг сүйтгэхээр 9 нар, 7 сар гарсан тул нум хийж тэднийг харваж эхэлсэн нэг Нар, нэг Сар зугтжээ;</p> <p>Вьетнамын Тайчуудын дунд 7 болон 9 нар гарсан гэдэг мотив бий бөгөөд бурхан Пхра Пхум бурхан нарыг харваад нэгийг нь үлдээсэн</p>
Өмнөд Ази, Энэтхэг	<p>Сүүлийн галавын төгсгөлд долоон нар тэнгис, горхийг ширгээж, бүх амьд зүйлийг шатаана;</p> <p>Галав бүрийн төгсгөлд тэнгэрт 12 эсвэл 7 нар гарч ирэн дэлхийг шатаадаг;</p> <p>Непал: Махадев дээр Чандра ирж, инж болгон 9 сар, 9 нар өгөхийг гуйсан тул өгчээ. Газар шатаж, гол мөрөн ширгэж аргагүй болсон буцаах гэсэнд Чандраг хийж боломгүй 8 зүйлийг ээлж дараалан хий гэсэн тул ахмадуудыг үгээр доромжилж, үүдэнд сууж буй нохойг саваагаар цохих гэх мэтээр хийсний эцэст 1 нар, 1 сар үлджээ;</p> <p>Нар 11 ах дүүтэй, Сар 11 эгчтэй байсан; тэд хоорондоо гэрлэж чадаагүй тул Нар тэднийг идэх санал гаргаж Сар эгч дүүсийг идэж харин Нар ах дүү нараа нуусан; нар өдөр өдөр нэг нэгээрээ ээлжлэх болсон.</p>
Тайвань, Филиппин	<p>Тэнгэрт найман нар байсан бөгөөд анхны хоёр хүний хүүхдүүд халуунд зовж байв. Саиеахао өвсөн шаг хийж, тэнгэрт авирч, зургаан нарыг устгаж, хоёрыг нь үлдээсэн нь одоогийн нар, сар юм.</p>
Зүүн Сибирь, Эвенк	<p>Тэнгэрт арван гурван нартай байсан Мангинишче эдгээр бүх нар руу буудаж эхлэв. Арван хоёрыг нь буудсаны дараа</p>

Амур, Зүүн Ази	Гурван эгч-Нар гарчээ. Нэг баатар нумаар харвасан; Од эрхсийн эцэг дөрвөн нар бүтээсэнд гол мөрний ус буцалжээ. Хүмүүс нарыг хорьж нэг нь үлдсэн:
Латин Америк	Төв Андын нуруу: Тэнгэрт мандсан хэд хэдэн нарны халуунаас болж ертөнц мөхсөн; Нэгэн цагт дэлхийд олон тооны чөтгөр гарч ирсний дараа таван нар мандсан. Халуунаас чөтгөрүүд зугтсан; Ертөнцөд гурван нар гарч, пагануудыг номхотгосон

Энэчлэн олон нарыг харвасан тухай мотив Америкийн индиан, манжийн домогт байх ажээ. Хүн төрөлхтний домгийн санд олон нар гарсан тухай үндсэн өгүүлэмжид 3 ба түүнээс дээш нар мандсан болон мандах тухай зөгнөлийн агуулга хадгалагджээ. Тэдгээрт олон нар гарснаас ямар гай гамшиг учирсан, зарим талаараа ашигтай (чөтгөрүүд зугтсан) гэдэг нь олонхдоо ертөнц тогтож байх эхэн цаг үеийн сэдэвт хамаарч байдаг.

Судалгааны тоймын хувьд, олон нарыг харвасан мотивын талаарх үзвэл, 1926 онд Германы профессор Э.Эркес Голландын “Тунг Бао” сэтгүүлд “Хятад-Америкийн домог судлалын параллель” нэртэй өгүүлэл нийтлүүлснийг судлаач Л.Рифтин “Хятадын домог зүйг харьцуулсан шинжилгээний хамгийн эртний тусгай судалгаа” (Рифтин, 2023, 16) гэж үзсэн байдаг. 1937 онд Германы эрдэмтэн О.Маенчен-Хелфен (1937) “Нар руу харвасан нь” хэмээх өгүүлэлдээ Хятад, Төв Ази, Индонез, Америкийн олон тооны домог зүй дэх энэхүү мотивыг цуглуулан өргөжүүлжээ.

“Эрхий мэргэн” домог үлгэрийн судалгаа харьцангуй эрт үед эхэлсэн нь Оросын монголч эрдэмтэн Г.Н.Потанин 1916 онд Томск хотноо түрэг-монголын домог үлгэрийн баялаг эх хэрэглэгдэхүүнд тулгуурлан бичсэн “Еркэ. Культь сына неба в Северной Азии” номтой холбоотой билээ.

Тао Ян, Моу Чон Сю нар “Ертөнцийг бүтээсэн тухай Хятадын домгууд”, Ван Сяо ля лягийн “Хятадын домог зүйн ертөнц” зэрэг бүтээлд Хятадын олон үндэстний нарыг харвах тухай домгийн талаар судалж, баялаг мэдээлэл хуримтлуулсан боловч монгол домгийн талаар үндсэндээ дурдаагүй байна.

Нар харвах мотив Монгол болон Хятадад байгаа бөгөөд чухамхүү ямар болохыг харьцуулж үзэх нь хөрш бөгөөд өөр өөр үндэстний хувьд сонирхол татна. Энэ талаар судалгааны тойм тийм ч баялаг бус юм. Бээжингийн Төвийн үндэстний Их сургуулийн профессор Г.Намжил (2001) “Монгол домгийн харьцуулсан судлал: монгол үлгэр домгийн харьцуулсан судлал” номын дөрөвдүгээр бүлэгт нар, сарны домгийг авч үзсэн, оросын эрдэмтэн Ю.Е.Березкин (2023) “Солярная мифология Восточной Азии и других регионов” (Зүүн Ази болон бусад бүс нутгийн од эрхсийн домог зүй) бүтээлдээ нарын тухай мотивыг “Зүүн Азийн соёлын хүрээний өмнөд, төв, зүүн хойд хэсэгт тэмдэглэгдсэн гурван бичвэрийн түвшинд” (Березкин, 2023) авч үзэхдээ Монгол болон Хятадын домгийн нарны мотивын талаар өгүүлсэн зэргийг дурдах боломжтой. Тус сэдэвт, Хятадын судлаач Шяо бин (1989) “Хятадын соёлын дээж-Наран баатар” номдоо хятадын домгийн Нарны мотивыг хятадын олон үндэстэн угсаатны хэмжээнд харьцуулан үзсэнийг өгүүлж болно. Хоёр үндэстний домгийн Нарны тухай мотивын талаар тусгайлан харьцуулан судалсан бүтээл өнөө хэр байхгүй юм. Иймд од эрхсийн мотивын сэдвийн

хүрээнд ерөнхийлөн дурдахаас илүү нарийвчлан судлах шаардлага зүй ёсоор тавигдаж байгаа тул өөр өөр үндэстний домгийн сэтгэлгээ, домгийн соёлын орчны нөлөө чухал болохыг тодруулан авч үзэх нь энэ өгүүллийн гол зорилго болно.

Судалгааны онол арга зүй: Домгийн нийтлэг сэдэв, шинж чанарыг тодорхойлох соёл хоорондын домог зүй буюу харьцуулсан домог зүйн онол, M.Müller-ийн домог зүйн концепцийн онолыг гол болгов. Макс Мюллер домог зүйн “байгалийн” гарал үүслийн тухай ойлголтыг “Харьцуулсан домог зүй” (1856) бүтээлээрээ дэмжиж байсан бөгөөд хүмүүс байгалийн үзэгдлийг биеэрээ дүрсэлж, нар, сар, аянга, тэнгэрийг бурханчилдаг гэж үздэг байсан нь чухал үндэслэл юм.

Судалгааны таамаглал: -Олон нарыг устгасан тухай Монгол, Хятадын мотивт оролцогчид хэн болох, соёлын баатар, амьтад, хүмүүс, ганц хүн, харваач эсвэл бурхан аль нь вэ гэдэг асуулт тавигдаж байна.

-Нарыг харвасан тухай домог нь монгол болон хятад үндэстний итгэл үнэмшил, соёл, соёлын орчинтой ямар нэгэн байдлаар холбоотой.

-Нар харвасан тухай домог үлгэр болж хувирна.

Судалгааны хэсэг: Нарны шашин шүтлэг, байгалийн философичдын анхны космогони судалгаанаас эхлэн домог зүйгээр дамжин XX зууны герменевтик болон алхимийн уламжлал, космис хүртэл судлагдаж байна.

Монголчууд хад чулуу, ардын дуундаа нарыг мөнхөлсөн шигээ гайхамшигтай уран сэтгэмж бүхий домгийг бүтээсэн нь “Эрхий мэргэний домог” нэрээр дэлхий дахинаа алдаршжээ. Тэгвэл хятадын домогт И хэмээх тэнгэрийн харваачийн тухай “Ах дүү арван нарны домог” бүтээжээ.

Юуны өмнө олон нар мандсан тухай мотив бүхий гол жишээг авч үзвэл,

Монгол	Хятад
<p>-Тэнгэрт гурван нар гарсан. Мэргэн харваач (тарвага) 2 нарыг харваад нэгийг нь онож чадаагүй. Эр хүний ёсоор хэлсэндээ хүрээгүй гээд эрхий хуруугаа тастаж, газарт амьдрах болов (Потанин, 1883:179).</p> <p>-Тэнгэрт 7 нар гарсан. Эрхий мэргэн харваач, ам өгч зүүнээс баруун тийш харваж эхэлсэн ч нэг нарыг харвах гэтэл урдуур нь хараацай орж саад болсон тул нэг нар айж баруун уулын араар барс гэж орон нуугджээ. Эрхий мэргэн хар ус уухгүй, хагд өвс идэхгүй амьтан болж хар нүхэнд амьдрах болжээ (өргөн дэлгэр домог).</p> <p>-Жагжтүв (Бурхан багш) ертөнцийг бүтээв. Газар дэлхийн төгсгөл болох</p>	<p>-Зүүн тэнгэрийн бурхны 10 хүүхдийн 9 нь буцалмал тэнгис дэх аварга том модны дээд мөчир дээр, нэг нь доод мөчир дээр амьдарна. Тэд тэнгэрт ээлжлэн гардаг байжээ. Нэг өдөр хүүхдүүдэд уйтгартай санагдаж хамтдаа мандаж гэнэ. Шатам халуун болж хүн амьтан ихэд зовж мэргэн харваач Хоу И-ээс тэр олон нарыг харвахыг хүсжээ. Харваач харваж эхэлсэн ч саадагт нь нэг сум дутаж нэг нар үлджээ.</p> <p>-Тэнгэрт 9 нар гарч хүмүүс үхэж эхэлжээ. Бурханд залбирч гуйсанд Эрланг сахиус Ванму, нохой нарны аюулыг зайлуулахаар илгээсэнд тэд 81 хоногийн дотор 9 нарыг уулаар дараад</p>

<p>үе ирэх бөгөөд тэр үед тэнгэрт 6 нар гарч бүх зүйл шатаж дараа нь 12 сар гарч бороо орж тэр бороонд хамаг зүйл угаагдан бүх зүйл ижил тэнцүү болно. Эцэст нь хуй салхи дэгдэж бүхнийг шүүрдэн цэвэрлэж, арилгана (Беннигсен, 1912: 13-14).</p> <p>-Ар байгалийн буриад, Сэлэнгийн тавангуудын домогт Бурхан багш 3 нар хийжээ. Дундах нь том, хоёр талынх нь жижиг гэнэ. Гэвч маш халуун болсон тул Бурхан багш Хар эрхий мэргэнийг дуудаж харвуулжээ. Харсан бүхнээ харвадаг харваач хоёр нарыг харваад байтал Бурхан багш дунд талын том нарыг ид шидээр халхалж үлдээжээ. Харваачнэгийг нь үлдээсэн тул ам тангаргаа сахиж тарвага болжээ (Смолев 1902а: 101-103).</p>	<p>байтал 1 нар нь шугуйд нуугдан үлдсэн,</p> <p>-Тэнгэрт 10 нар гарч гол мөрөн ширгэж, ой мод хатаж байв. Хөү И нар руу харваж эхэлсэн боловч 49 хоногийн турш нэг ч сум наранд хүрсэнгүй. Нэг шөнө түүний зүүдэнд өвгөн ирж барын нуруунаас нум, лууны шөрмөсөөр хөвч хийх хэрэгтэй гэжээ. Нэг сум 99 давхар модыг нэвт цоолж чадвал тэр нар руу харваж чадна гэж бодоод, хийж туршиж гүйцээд нар руу харвах гэтэл олон нар айсандаа зугтаж, 9999 ли газар явж, өтгөн их модны дунд нуугдсанд, дэлхий харанхуй болжээ. Эцэст нь нэг нар өршөөл гуйн ойгоос гарч ирсэн бөгөөд сахиус түүнийг үлдээхийг гуйсан гэнэ. Энэчлэн 12 нар мандсан нь хэрээ байсан, Хөү И харвасаар 1 нар үлдээсэн зэрэг олон хувилбар байна.</p>
--	--

Эдгээрээс харьцуулан үзвэл, Монгол ч, Хятад л дэлхийн домгийн мотивын жагсаалтад бүртгэгдсэнчлэн олон нар мандсан, нэг нарыг үлдээж бусдыг “устгасан” тухай мотив байна.

Монгол оронд “Эрхий мэргэн”¹-ний домог-үлгэр өргөн дэлгэрчээ. Бид нийт 6 хувилбарыг олж тэмдэглэв. Монгол домгийн “Эрхий мэргэн”-ий домгийн хувилбаруудыг авч үзвэл 7 нар голлож байгаа нь монголчуудын чанадын тоо, хязгаар тоо гэдэгтэй холбоотой юм.

Судлаач А.Алимаа “...долоогийн заагийг давснаар нэг бол шинэчлэл, эс бол мөхөлд хүрдэг гэх утга бүхий чанадын тоо, босго тоо, макро ба микро ертөнцийн нэгдлийг илэрхийлсэн бүрэн гүйцэд тоо юм” (Алимаа, 2019: 70) гэсэн бий.

Тэрээр “Домог үлгэрийн олонх нь долоон өвгөн од, тэнгэрийн эрхэстэй холбоотой бол үлгэрт голчлон хүн, амьтан, зан үйлийн мэдээлэл агуулсан байдаг” гээд “Монгол болон язгуур гарал нэгтэй гэж үздэг хөрш зэргэлдээ улс орны долоогийн тоотой холбоотой домог үлгэр, үлгэрүүдийг тоймлон авч үзвэл,

1. Дээд ертөнц, од эрхэстэй холбоотой (долоон од, нар, бурхад),

2. Дунд ертөнцтэй холбоотой (хүн, хүүхэд, тарвага)

3. Тахилгын зан үйлтэй холбоотой гэж ангилагдахаар байна” (Алимаа, 2019: 65) гэсэн санааг бид дагаж байгаа бөгөөд “Эрхий мэргэний домог”-т дээд тэнгэрийн нар шүтлэг, дунд болон нарнаас халхалж амьдардаг тарвагатай холбогдож байгаа нь монголчуудын домгийн сэтгэлгээний далд чанар юм.

¹ Эрхий-хятадач Палладий “Восточный сборник” номдоо *Е Ли ку унь* хэмээх үгийг онцолж, тухайн цагийн Хятадад христийн шашныг энэ нэрээр нэрлэж байсан гээд түүнийг түрэг хэлний “еркеунь”, монголын “архаунь” гэдэг үгийн хятад хувирсан хэлбэр (Дорнын эмхэтгэл //Старинные следы христианства в Китае. 1872. Т 1, стр. 27) гэж үзсэн байдаг.

Нарыг харвасан тухай мотив нар, эр хүн, тарвага, морь, хараацай шувуу, гурван ертөнц, эртний овог аймгийн хоорондох тулалдаан зэрэг олон сэдэвт хамааруулан үзэж болно. Энэ домгийн бүтцийг авч үзвэл,

Зураг 1. Эрхий мэргэний домгийн бүтэц

Дашрамд дурдахад, ойрад монголчуудын хувьд Бурхан багш болоод Шулмыг бүтээгч эзэд болгон эсрэгцүүлэх сэтгэлгээ байдгийг дараах сонирхолтой домгоор жишээлбэл, 1809 онд А.А.Ивановский хэвлүүлсэн өнөөгийн Шинжааны Тарвагатайн торгуудын “Нарыг бүтээгч Шулам” гэх домогт “*Бурхан багш газрыг бүтээж байж. Бурхан багшийн бүтээл эхнээсээ л шуламтай байнга тэмцэлддэг байжээ. Бурхан газрыг, түүний дээр хүмүүнийг бий болгож амжаагүй байтал шулам түүнийг сүйтгэхийг бодож гэнэ. Тэгээд гурван нарыг хийж газрыг шатаах гэв. Гэвч Бурхан багш газрыг усаар бүрхжээ. Шулам, Бурхан багштай хэн нь анхдагч вэ гэдгээ үзэх гэж удал тэмцэлдсэний эцэст нэг нь бууж өгөх ёстой болов. Бурхан багш нэг нарыг үлдээгээд үлдсэн хоёр нарыг ёроолгүй гүн рүү шидээд тэр газрыг халуун ширэм буюу там гэж нэрлэн шулмын орон болгожээ. Гагцхүү шулам газар дэлхийг шатаах хор хөнөөлтэй бодлоо орхиогүй бөгөөд тэнгэрт заримдаа үзэгдэх гурван нарны (нар чихлэх) үед энэ сэдэв сөхөгддөг*” байна (Ивановский, 1890: 263).

Энд гурван нарны тухай дурдсаны зэрэгцээ Бурхан багш ертөнц болон нарыг бүтээсэн тухай, газрын гүн дэх халуун хайлмалыг халуун ширэм гэж нэрлэсэн нь хүн төрөлхтөн дээрээс болон дороосоо халуун хайлмал дунд оршиж байгааг өгүүлсэн сануулга гэлтэй.

Олон нар гарсан тухай домгоос их усан галавын дараа тэнгэрт олон нар мандсан гэх мотив хятадын лисү (Lisu), ачаан (Achang), Мяо (Miao), тужаа (Tujia), түн (Dong), моонан (Maonan) зэрэг цөөн тоот үндэстэн төвлөрөн суурьшдаг газар оронд дэлгэрсэн байдаг.

Бид, Хан үндэстний олон нарны (сар) тухай мотивыг бүлэглэвэл,

Хүснэгт 2. Хятадын Хан үндэстний нар (сар)-ыг харвасан тухай үндсэн мотив

Ерөнхий мотивын бүлэг (АТ-ын үлгэр дэх болон	Дэд мотив (АТ болон Ch индекс)
--	--------------------------------

Хятадын (Ch.No.) домгийн бүртгэлийн индекс)	
Нарыг харвасан (Ch.461)	Олон нарыг харвасан (A720.2, Ch.164.5, 442, 458.3, 863, 952)
	Нарыг харвасан шалтгаан (Олон нар гарсан, өшөө авсан, илүү нар гарсан учир, хүн төрөлхтөнд гамшиг учруулсан)
	Нарыг хулсаар цохиж унагасан
	Амьтан нарыг харвасан
Сарыг харвасан	Соёлын баатар илүү нарыг харвасан (Ch.498, 498.1)
	Олон сарыг харвасан шалтгаан (Олон сар зэрэг мандаж хүн төрөлхтөнд гамшиг учруулсан, Соёлын баатар зүгээр л харвасан)
	Сарыг хулсаар цохиж унтраасан

Эндээс хятадын Хан үндэстний нарыг харвасан тухай 3 үндсэн гэж болох хувилбар бий. Нэг домгийн агуулга нь, “Ёо хааны үед тэнгэрт арван нар гарчээ. Аймшигт ган гачиг болж хүмүүсийн судас дахь цус бараг буцалж, амьсгалах боломжгүй болж, өлсгөлөнд нэрвэгджээ. Тэр арван нар бол зүүн тэнгэрийн Ди-жүн бурхан (нэг хувилбарт Тэнгэрийн хурмаст) эхнэр Ши Хө (нэг хувилбарт Хурмастын бэр) нарын хүүхэд байв. Тэд Зүүн тэнгисийн цаадах буцалдаг хөндийд (汤谷) байдаг гэнэ. Арван нар далайд угаал үйлдэхэд тэнгис ус шиг буцалдаг аж. Тэр далайн хөвөөнд аварга том фусан мод (扶桑) ургах ба оройд нь хаш чулуун азарган тахиа суух ба ах дүү 10 нарны ес нь дээд мөчир дээр, нэг нь доод мөчирт байдаг гэнэ. Тэд тэнгэрт ээлжлэн гарч ирдэг, эх Ши Хө нь тэнгэрт мандах хүүхдийг тэргэндээ суулган хүүхдүүдээ нэг нэгээр нь зөөдөг байж. Нэг өдөр хүүхдүүд олон жилийн өдөр бүр давтагдах ажлаас залхаад бүгд зэрэг манджээ. Тэд эхийнхээ хашхирахыг үл тоон баярлаж байсан ч газар дээр хүмүүс халууныг тэсвэрлэхээ больж олон арга хэрэглэсэн боловч тусыг олсонгүй. Тэдний гомдол Ди жүн бурханд хүрч хүмүүсийн залбирал гомдол түүнийг залхааж байсан тул хүмүүс хүнд байдалд орсныг ойлгож И (олон номд түүнийг Хоу-И гэж нэрлэдэг) хэмээх чадварлаг харваачийг дэлхий дээрх хүмүүс рүү илгээв. Ди жүн бурхан түүнд улаан нум, маш хүчтэй, цагаан сум бэлэглэжээ. И түүний хүүхдүүдийг айлгаж, ганцын зэргийг хөнгөн шархдуулж тэдэнд сургамж өгөх ёстой байв.

И-гийн зүүн гар нь баруун гараасаа урт байсан гэнэ. Ингээд И, Чаньэ (Хэньэ) эхнэрийн хамт газар дээр буужээ. Газар дээрх байдлыг мэдээд тэр Тэнгэрийн захирагч бурхны анхааруулгыг үл харгалзан наран хүүхдүүдэд сургамж өгөхөөр шийдэж улаан нумаа дэлгэж, цагаан сумаа тавив. Эхэндээ юу ч анзаарагдсангүй, гэхдээ хэсэг хугацаа өнгөрч, галт бөмбөлөг дэлбэрч, гялалзсан зүйлс газарт хагарч унав. Хүмүүс унаж ирсэн зүйлийг харвал суманд оногдсон гурван хөлтэй аварга том алтан хэрээ байхыг харав. Энэ бол нэг нар байв. Хүмүүс хязгааргүй баярлаж байв. Харваач эхэлсэн зүйлээ дуусгахаар шийдээд харваж эхлэхэд тэнгэр бүхэлдээ галын урсгалаар дүүрч, тоо томшгүй олон алтан өд агаарт хөвж, гурван хөлтэй хэрээнүүд газарт унаж байв. Сүүлийн

нарыг харвах гэхэд нь Ёо сумыг булаан авна. Ингээд ганц нар-хүүүлдэв. Ди жүн бурхан 9 хүүхдийг нь устгасанд хилэгнэж Тэнгэрийн орноосоо хөөсөн учир газар дэлхийд үлджээ” (Юань Кэ, 1987). Энэ домгийн өөр хувилбарт Хурмаст 10 хүү, бэр, харваачийн цааш үргэлжлэх бөгөөд гол үйл явдал нь ийм юм.

Хятадын домгийг авч үзвэл тус домогт олон тооны дүр, юмс гардаг бөгөөд ерөнхий бүтцийг харвал,

а) Дээд тэнгэр буюу нар мандах Зүүн тэнгэрийн сахиулсан эзэн Ди Жүн бурхан, эхнэр Ши Хө, Тэдний хүү арван Нар, гурван хөлт хэрээ, Фусан аварга мод, хаш тахиа, Тэнгэрийн харваач И, эхнэр Чань Э, тэнгэрийн нум сум,

б) дунд тэнгэрийн Яо хаан, хүмүүс. Зарим хувилбарт И-г хүмүүсийн дундаас товойн гарсан харваач гэж өгүүлдэг.

Доод ертөнцийн төлөөлөл гэх зүйл байхгүй. Харин олон нарыг тэнгэрийн хүүд гэж нэрлэж байна.

Олон нарыг харвасан тухай Монгол болон Хятадын домгийн мотив дахь ижил төстэй дэд мотивууд нь,

- Ертөнц дэлхийд олон нар зэрэг мандсан,
- Харваач баатар гарч ирж олон нарыг харваж устгасан,
- Нэг нар үлдэж ертөнц амарлисан,
- Ертөнцөд үлдэж байгаа ганц нарыг аврагчид гарч ирсэн (хараацай болон Ёо),
- Үлдсэн нэг нарыг харваж чадаагүй баатар өөрийгөө шийтгэх юм уу, Хурмастад шийтгэгдсэн.

Хоёр домгийн харваачид дээд ертөнц хүү онилж илүү олон нарыг устгасан хүн төрөлхтнийг аврагч хүний төлөөлөл баатрууд төдийгүй, ертөнцөд дэг журам тогтоогчид юм.

Мөн хоёр домогт нар харвах үйл явдалд ямар нэг шувуу оролцож байна. Монгол домогт хараацай шувууг тэнгэрийн орноос хүн төрөлхтөнд гал авч ирж өгсөн, нэг нарыг хамгаалсан ачтан гэж үздэг нь тэрээр дээд болон дунд ертөнцийн хаана ч очиж чадах, хурдан шаламтгай, хүнд ээлтэй шувуу гэж үздэгтэй холбоотой ба “алтан” гэсэн үгээр чимдэг нь нар, галын холбоог илтгэдэг.

Хятад домгийн 3 хөлт “алтан” хэрээ сань жинвү (三足鳥, sānzúwū) бол нарны бэлгэдэл юм. Алтан хэрээний гурван хөл нь нар мандах, хөөрч тогтох, жаргах үеийг төлөөлөх ба нар мөнхөд байхыг бэлгэднэ. Хан үндэстэн хэрээг дээд, дунд, доод ертөнцийн алинд нь ч хүрч чадах, зууч гэж үздэг. Хаш чулуун тахиа бол мөн нарыг бэлгэддэг, нарыг дуудагч юм. Эд бүгд домгийн шувууд болно.

Домогт соёлын артефактын эртний төлөөлөл нум сум гол байртай байгаа нь нум сумыг шүтээн болгосон цаг үеийг харуулдаг.

Олон нарыг харвасан тухай Монгол болон Хятадын домгийн мотив дахь ялгаатай дэд мотивууд нь,

-Монгол домогт 7 нар гарч 6 устгагдсан, Хятадын домогт ихэвчлэн 10 нар гарч 9 нь устгагдсан,

- Олон нар гарсан шалтгааныг авч үзэхэд, монгол үндэстний таван хувилбарт олон нар аяндаа мандсан² гэх бол Хятад домогт Зүүн тэнгэрийн

² Гагцхүү Зуу-Удын хувилбарт хурмаст тэнгэр хүмүүн ба амьтныг ялахын тулд арван нэгэн нарыг тэнгэрт мандаасан гэжээ.

бурхны ах дүү 10 нар хөвүүд нэг хэвийн байдлаас залхаж хоорондоо сэм ярилцан тэнгэрт зэрэг манддаг.

- Монгол домгийн Эрхий мэргэн бол хөвчийг татаж эрхий хуруугаараа эрхийвчилж харвадаг бол Хятад домогт харваач И баруун эрхийдээ эрхийвч хийж харвасан гэж тодорхой өгүүлдэг.

-Монгол домгийн нум сум бол жирийн нум сум, харин Хятад домгийнх өөр ертөнцийн эд болж байна.

-Хятад домогт ертөнцийн мод гэж болох аваргамод, түүн дээр ах дүү 10 нар суудаг, ээлжлэн тэнгэрт манддаг, эх нь тэднийг хол замаар тэргэн дээр суулган зөөдөг тухай, Хурмаст эцэг нь И харваачаас өөрийн хүүхдүүдээ харвуулах зөвшөөрөл өгсөн зэрэг өргөн дэлгэр үйл явдлаараа монгол домгоос ялгаж өгч байна.

-Монгол домогт тарвага, морь гол байр эзлэх ба эзэн-морь нэгэн адил өөрсдийгөө шийтгэж газар дор амьдрах амьтан болдог нь доод ертөнцийн төлөөлөл болсныг харуулна.

Ийнхүү Монгол болон Хятадын Хан үндэстний домгийн олон нар гарч, мэргэн харваач илүү олон нарыг харваж устгаж байгаа мотивыг харьцуулж үзвэл, өгүүлэмжийн хувьд ижил юм. Харин ялгаатай тал нь ижил, цөм мотивыг тойрон тухайн үндэстэн бүр өөр өөрийн соёлын ухамсар сэтгэлгээ, бэлгэдэл, утга зүйн үүднээс баяжуулан хөгжүүлдэг гэх М.Мюллерийн онолын жишээ болж байна.

Нарыг харвасан тухай домог нь энэхүү натуралист онолоор хүний бодол зөвхөн мэдрэхүйн ойлголт дээр суурилах тул... мэдрэхүйгээрээ дамжуулан хүрээлэн буй объект, орчны талаарх үндсэн хоёр ойлголттой болдог бөгөөд нэг хэсэг объект нь энгийн хүний мэдрэхүйд (хүрэх, үнэрлэх гэх мэт) хүртэгдэж мэдрэгдэх бодит зүйл, нөгөө нь хүнд мэдрэгдэж, гараараа барьж чадахгүй юмс болно. Тиймээс “Эртний хүмүүс нар, сар, одонд зөвхөн нүд хараагаараа л “хүрэх” тул хязгааргүй гэдэг ойлголтыг төрүүлж, эцэст нь Бурхны тухай санаа гарч ирсэн”, “Нар анхдагч бурхан биш, харин бурханлаг чанарыг бэлгэддэг байв. Гэсэн хэдий ч энэ харьцуулалтын зүйрлэлийн шинж чанар хожим маргагдаж, хүн Нарыг Бурхан гэж үзэж эхэлсэн” (Мюллер, 1909) гэсэн гайхамшигтай санааг илтгэж байна.

Дүгнэлт

Монгол болон Хятадын олон нарыг харвасан тухай домог нь нэн эртний их гурвал буюу Тэнгэр, газар Дэлхий, Хүний төлөөллийн эсрэгцэл, нэгдлийн бодит жишээ, Мэргэн харваачид бол Ертөнцийг бүтээгч, цэгцлэн журамлагч домгийн баатар ажээ. Тиймээс хятадын “Ёслолт ном, тахилга тайлгын журам”- д “Нар зүүнээс мандаж, сар баруунаас мандаж, арга билиг хамт байдаг” гэх буюу Нар-арга, Сар-билиг чанартай гэдэгчлэн арга давамгайл эртний домгийн мөн чанарыг агуулжээ.

Авч үзэж буй үндсэн мотив Монгол болон Хятадад үндсэндээ ижил байгаа нь бусад үндэстэнд байдаг олон нарыг харвасан сонгодог домгийн бүлэгт томоохон байртай гэдгийг харуулах ба хоёр үндэстний мотивыг Зүүн, Зүүн хойд, өмнөд Азиас тархахад гол хүчин байсан болохыг энэхүү домгийн олон шинжээс (дээд, дунд, доод ертөнцийн төлөөлөл, домогт гол байртай амьтад, хүн

төрөлхтний эртний зэмсэг нум сумаар тэнгэртэй тэрсэлж од эрхсийг журамласан зэрэг) тодруулж болох юм.

Домгийг судалснаар бид амьдрал болон ард түмнээ хэрхэн хайрлахыг илүү сайн ойлгох болно” (Юань Кэ, 1987: 26) гэсэнчлэн тус домгийг монгол болон хятадын хан үндэстэн өөр өөрсдийн соёлын хүрээнд өвөрмөцөөр баяжуулан тус тусын онцлог чанар, бэлгэдлийн гүн утгатай болгожээ. Тиймээс монгол домогт эр хүн-морь хоёр, тал нутгийн нүүдэлчинтэй олон мянган жил ойр хамт амьдарч ирсэн хараацай шувуу, тарвага, алаг даага зэрэг амьтантай салшгүй холбоог үүсгэсэн бол хятад домог олон хэсгээс бүрдсэн, үйл явдал, дүр олонтой байгаа нь домгийн “сулрал” буюу үлгэрт шилжих шилжилтийн шинж (эр+эм=үр хүүхэд³, Харваач эхнэртэйгээ зөрчилдөх, Баруун тэнгэрийн дагиныг аврах, холын аянд явж хүнд даалгавар биелүүлэх, мангастай тулалдах г.м) ажиглагдаж байна.

Ном зүй

- Алимаа, А.** (2019). *Монгол домог-үлгэр, үлгэр дэх долоогийн тооны угсаа соёлын онцлогийг илрүүлэх нь* //Аман зохиол судлал. Том XL., Fasc. 5. х. 58-72, [Alimaa, A. (2019). *Mongol domog-ülger, ülger dekh doloogiin tooni ugсаа soyolin ontslogiig ilrüülekh ni* //“Aman zokhiol sudlal” (Folklore Studies). Tom XL., fasc. 5. 2019.]
- Беннигсен, А. П.** (1912). *Легенды и сказки Центральной Азии*: (Различные монгольские сказки, новые легенды, повести и пр. в русском пересказе) Санкт-Петербург. 1912.]
- Berezkin, Yu. E.** (2023). *The solar mythology of Eastern Asia and other regions*, //Folklore: Structure, Typology, Semiotics, vol. 6, no. 4, pp. 51–79, DOI: 10.28995/2658-5294-2023-6-4-51-79 [Березкин, Ю.Е. (2023) Зүүн Ази болон бусад бүс нутгийн нарны домог зүй, //Аман зохиол: Бүтэц, Хэв шинжлэл, Семиотик, 6-р боть, №4, хх. 51–79, DOI: 10.28995/2658-5294-2023-6-4-51-79.]
- Ивановский, Ал. А.** (1890). *Дьявол-творец солнца (Торгоутское сказание)*. //“Этнографическое обозрение”. Номер 7(4) 263. Москва., [Ivanovskiy, Al. A. (1890). *Dyavol-tvoretс solntsa (Torgoutskoye skazaniye)*. //“Etnograficheskoye obozreniye”. No. 7(4) Moscow. 1890.]
- Мюллер, Ф. Макс.** (1909). *Comparative mythology*. London., Routledge. [Friedrich Max, 1823-1900; Palmer, Abram Smythe [Харьцуулсан домог зүй. Лондон, Рутледж. 1909.]
- Потанин, Г. Н.** (1881). *Очерки северо-западной Монголии*. Вып. II. Материалы этнографические. СПб.: Типография В. Киршбаума, 1881. 181 с. [Potanin G.N. *Ocherki Severo-Zapadnoi Mongolii*. Vypusk 2. Materiali etnograficheskie. SPb.: Tipografiya V. Kirshbauma. 181p.]
- Рифтин, Л.** (2023). *Сравнительный анализ легенды о стрелке по солнцу: от Амура до Тайвань* //Folklore: Structure, Typology, Semiotics, 2023, vol. 6, no.

³ Хурмаст болон эхнэр хоёрын 10 хүү, мөн харваач эхнэрийн хамт газарт бууж ирж байгаа зэргийг судлаач Т.Намжил бэлгийн ялгарал гарсан байсан цаг үеийн тусгал байна гэж үзсэн бий.

4. [Riftin L. Sravnitelni analiz legendi o strelke po solntsu: ot Amura do Tayvaniya //Folklore: Structure, Typology, Semiotics, 2023.]

Смолев, Я.С. (1900/1902). Бурятская легенда о тарбагань //Труды Троицкосавско-Кяхтинского отделения Приамурского отдела Императорского Русского географического общества. Т. 3. Вып. 1. Иркутск: Тип. газеты «Восточное обозрение», 1902. с. 101. [Smolev, Ya.S. (1900/1902). Buryatskaya legenda o tarbagane //Trudi Troitskosavsko-Kyakhtinskogo otdeleniya Priamurskogo otdela Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva. T. 3. Vyp. 1. Irkutsk: Tip. gazeti «Vostochnoe obozrenie», 1902. p. 100].

Шяо Бин (1989). Хятадын соёлын дээж-Наран баатар (Домог үлгэрийн харьцуулал). Шанхай., Шанхайн утга урлагийн хэвлэлийн хороо, [Shyao Bin. Khyatadin soyolin deej-Naran baatar (Domog ülgeriin kharitsuulal). Shankhai, Shankhain utga urlagiin khevleliin khoroo. 1989.]

Юань Кэ. (1987). *Мифы Древнего Китая*. Москва., Издательство “Наука”. [Yuani Ke. Mifi Drevnego Kitaya. Moskva., Izdatelstvo, Nauka. 1987.]

Цахим сайт:

<https://ruthenia.ru/folklore/berezkin/>

Березкин, Ю.Е., Дувакин, Е.Н. Тематическая классификация и распределение фольклорно-мифологических мотивов по ареалам. Аналитический каталог [Berezkin, Yu.E., Duvakin, E.N. Thematic classification and distribution of folklore and mythological motifs by area. Analytical catalog.]

Open access: This is an open access article distributed in accordance with the Creative Commons Attribution Non-Commercial (CC BY-NC 4.0) license, which permits others to distribute, remix, build upon this work non-commercially, and license their derivative works on different terms, provided the original work is properly cited, appropriate credit is given, any changes made indicated, and the use is non-commercial. See:

<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>